

Wstęp

Ukończony w 1841 roku pamiętnik Jaakowa ha-Lewiego Lewina jest utrzymanym po części w apologetycznym, po części w martyrologicznym duchu zapisem doświadczeń autora z okresu od końca lutego do końca kwietnia 1831 roku, wpisanym w ramy narracji o powstaniu listopadowym, którą autor zarówno rozpoczyna, jak i kończy swoją relacją. Lewin, wraz ze swym szwagrem Salomonem Markusem Posnerem oraz jego współpracownikami, został oskarżony o szpiegostwo na rzecz armii rosyjskiej i pojmany przez oddział wojsk powstańczych. U podstaw tych oskarżeń leżały przede wszystkim powszechne w polskim społeczeństwie antysemickie uprzedzenia¹, pod wpływem których wielokrotnie zarzucano Żydom działania na rzecz wroga. Poddawani szykanom bohaterowie tej opowieści przemierzali wsie i miasteczka województw płockiego i mazowieckiego w drodze do Warszawy, gdzie mieli stanąć przed sądem.

Tekst można uznać w związku z tym za unikatowe spojrzenie na sytuację Żydów w Królestwie Polskim w pierwszych dekadach XIX wieku, szczególnie zaś w czasie powstania listopadowego. Jest tak z kilku powodów. Po pierwsze, pomimo pewnego (wyraźnie mniejszego niż w pozostałych zaborach) zróżnicowania etnicznego ludności zamieszkującej teren Królestwa Kongresowego funkcjonujące w obiegu historycznym i literackim teksty źródłowe dotyczące tego okresu skupiają się niemal wyłącznie na perspektywie polskiej lub rosyjskiej. Pamiętnik² Jaakowa ha-Lewiego Lewina stwarza zatem rzadką możliwość, by spojrzeć na niektóre aspekty jednego z najistotniejszych wydarzeń polskiej historii XIX wieku z innej perspektywy niż normatywna – to znaczy chrześcijańska i polska (czy też rosyjska). Po drugie, nieliczne opracowania uwzględniające sytuację Żydów

-
- ¹ Choć przyjęło się uważać, że nowoczesny antysemityzm narodził się dopiero pod koniec XIX w., wiele składających się na niego postaw istniało już wcześniej. Jak postaram się wykazać w niniejszym wstępie, początek XIX w. był na ziemiach polskich okresem, w którym wzmocnieniu uległy stanowiska leżące u podstaw polskiego antysemityzmu, dlatego stosowanie tego terminu uważam za uzasadnione. Bez wątpienia opisane tu przejawy wrogości wobec Żydów wykraczają też poza ramy teologicznego antyjudajizmu. O problemach z definicją i datowaniem antysemityzmu zob. A. Cała, *Czy antysemityzm jest wieczny?*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, suplement nr 1 do „Studia Judaica” 3 (2003), s. 277-288.
  - ² W niniejszym opracowaniu pojęcia „pamiętnik i „wspomnienia” są używane zamiennie, jako że tekst Lewina spełnia definicje ich obydwu.

podczas powstania ograniczają badany obszar niemal wyłącznie do Warszawy, pomijając – siłą rzeczy odmienne – położenie mieszkańców prowincji. Wreszcie – wpływ powstania listopadowego na życie żydowskiej społeczności Królestwa rozpatrywany jest przede wszystkim w kontekście jej czynnego udziału w powstańczych walkach i starań o dopuszczenie do niego, tworząc tym samym mylne wrażenie, że Żydzi powszechnie angażowali się w działania zbrojne i że to doświadczenie w znaczący sposób kształtowało ich percepcję tego okresu.

Pamiętnik Jaakowa ha-Lewiego Lewina ze względu na umiejscowienie czasowe, geograficzne, pochodzenie autora oraz jego orientację światopoglądową pozwala na uzupełnienie powszechnie funkcjonujących wyobrażeń na temat wpływu, jaki powstanie listopadowe wywarło na życie Żydów w Królestwie Polskim, oraz ich stosunku do polskich walk wyzwoleniczych. Poszerza naszą wiedzę o historii listopadowego zrywu, która – choć omówiona szeroko w źródłach historycznych i literaturze przedmiotu – jest nam znana niemal wyłącznie z wyżej wspomnianych perspektyw polskiej i rosyjskiej. Aby w pełni ukazać poznawczą wartość tekstu Lewina, należy uporządkować kilka istotnych kontekstów uwidaczniających zarówno to, jak głębokie jest historyczne zakorzenienie postaw i sytuacji, o których pisał, jak i to, jakie tradycje kulturowe kształtowały podłoże jego wspomnieniowej narracji.

Polskie oświecenie wobec sprawy żydowskiej w początkach Królestwa Polskiego

Opisywane w pamiętniku wydarzenia rozgrywały się równoległe z wieloma istotnymi procesami zachodzącymi zarówno w społeczeństwie polskim, jak i w żyjącej w Królestwie Polskim społeczności żydowskiej. Najistotniejszym wydarzeniem stanowiącym tło historii Lewina jest samo powstanie listopadowe, którego wybuch, a później upadek stały się jednym z punktów zwrotnych w dziejach Królestwa Polskiego i jego mieszkańców. Jednak to, czego bohaterowie wspomnień doświadczyli w tym okresie, oraz to, jak wydarzenia te zostały przez Lewina opisane, stanowi wypadkową wielu tendencji obecnych w polskim społeczeństwie i wśród żyjących w nim Żydów jeszcze przed wybuchem powstania, a nawet przed powstaniem Królestwa.

Upadek Rzeczypospolitej i przejście jej terenów pod bardziej lub mniej bezpośrednią kontrolę trzech monarchii absolutnych większość polskich

Żydów przyjęła obojętnie, uznając, że w niewielkim stopniu zmieni to ich codzienność³. Jednakże utworzenie na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 roku Królestwa Polskiego, autonomicznego bytu państwowego połączonego unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim⁴, wywarło istotny wpływ na mieszkającą na jego terenie społeczność żydowską, stanowiącą około 10% spośród 3,3 miliona ogółu ludności (z czego niemal 70% Żydów mieszkało w miastach, stanowiąc w ten sposób około 40% ludności miejskiej⁵).

Stosunkowo duża autonomia, jaką polskie władze Królestwa cieszyły się do roku 1831, nie tylko przekładała się na niezależność od rosyjskiej polityki względem Żydów, lecz także sprawiła, że ta szybko nabrała odmiennych - w porównaniu z innymi zaborami - cech⁶. Jednocześnie postawa władz Królestwa wobec społeczności żydowskiej w znacznej mierze czerpała z wzorców wypracowanych w poprzednich dekadach, kiedy pomimo nadziei niektórych środowisk żydowskich (wiążących się głównie z przełomowym charakterem wydarzeń na ziemiach polskich końca XVIII i początku XIX wieku) na otrzymanie praw obywatelskich cel ten nie został osiągnięty⁷. Podobnie liczne projekty zreformowania społeczności żydowskiej - kwestia wielokrotnie i przez kolejne dziesięciolecia podnoszona - nie doprowadziły do znaczących zmian w obrębie jej struktury⁸. Jak wskazuje Lidia Jerkiewicz:

Choć więc projekty reformy Żydów wyrosły z myśli oświeceniowej, z wiary w możliwości wychowania człowieka i przemiany świata, to jednak klęska reformatorów spowodowana była tym, że od ideałów oświeceniowych silniejsze okazały się antyżydowskie uprzedzenia⁹.

3 Zob. M. Stanisławski, *Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia 1825-1855*, Philadelphia 1983, s. XI.

4 Tereny, które weszły w skład Królestwa Polskiego, niemal w całości pokrywały się z terytorium Księstwa Warszawskiego (jedynie z departamentów poznańskiego i bydgoskiego utworzone zostało wchodzące w skład Prus Wielkie Księstwo Poznańskie). Ze względu na stosunkowo dużą autonomię polskiego rządu w pierwszych dekadach istnienia Królestwa uznaje się je za centrum rozwijania się polskiej tożsamości narodowej w tamtym okresie - zob. M. Wodziński, G. Dynner, *The Kingdom of Poland and Her Jews. An Introduction*, „Polin” 27 (2015), s. 3-4.

5 L. Jerkiewicz, „Kwestia żydowska” w Królestwie Polskim w latach 1815-1830, rozprawa doktorska, Uniwersytet Wrocławski, 2015 (komputeropis), s. 35.

6 Jako jeden z przejawów tej niezależności autorzy wskazują odrzucenie rosyjskiej polityki rekrutowania Żydów do armii. Ostatecznie została ona przyjęta dopiero po upadku powstania listopadowego, kiedy autonomia Królestwa względem Cesarstwa Rosyjskiego została ograniczona - zob. M. Wodziński, G. Dynner, *The Kingdom of Poland and Her Jews*, s. 4.

7 Badania Aleksandry Oniszczyk kwestionują powszechność tych nadziei, jednak przynajmniej niektóre środowiska postępowe rzeczywiście dążyły do politycznej i społecznej emancypacji - zob. A. Oniszczyk, *Pod presją nowoczesności. Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów*, Warszawa 2021, rozdz. 2.

8 A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 289.

9 L. Jerkiewicz, „Kwestia żydowska” w Królestwie Polskim w latach 1815-1830, s. 9.